

A természeti létezők tipológiája Arisztotelésznél Első rész

Molnár Gábor*

Abstract Aristotle's typology of the things that exist by nature. Part One.

The first part of the paper (appearing here) examines the typology Aristotle proposes as the extension of the term “things that exist by nature” in *Physics* B.1 and compares it to passages containing similar typologies in the Aristotelian corpus, most importantly *Metaphysics* Δ.8, Z.2, H.1, *De Caelo* Γ.1, and *Meteorology* A.1. The comparative analysis shows that – even though Aristotle introduces the lists in different philosophical contexts and one can find several instances of discord between them – there is a remarkable coherence between his verbal definitions of what exactly the items are the subtypes of. Part Two (appearing in the next issue) will first show that the structuring principles behind the lists can be ordered into a series developed rather consistently according to the same blueprint. After comparing this virtual series with what we can say about the chronological order of Aristotle's works, the paper will attempt to explain the structural coherence by analysing the interplay between Aristotle's concepts of nature and of substance and go on to discuss, from this angle, Aristotle's revisionist treatment of the items on the lists one by one: the elements, inanimate natural objects, living beings and their parts, celestial bodies, and the heaven. Based on the findings, at the end of the paper a cautious attempt is made at an interpretation of the Aristotelian concepts of nature and substance in terms of the sociology of knowledge.

Keywords Aristotle's natural philosophy, concept of nature, theory of substance, types of natural substances, revisionist metaphysics

A természet és a természet révén létező dolgok

Az általunk *Fizika* címen ismert műve második könyvének első fejezetét,¹ amely azt vizsgálja, mi a természet, Arisztotelész a természet révén [*physei*] és a más okból létezők megkülönböztetésével kezdi. Ezután felsorolja a természeti létezők főbb típusait (az

---

* MATE NI Anyanyelvi és Gyermek kultúra Tanszék
Email: molnar.gabor@uni-mate.hu; ORCID: 0000-0001-8153-5143

¹ A mű magyarul *A természet* címen jelent meg Bognár László fordításában (Arisztotelész 2010), ám a következőkben a görög és latin elnevezését követő hagyományos névvel *Fizikaként* utalok rá (ezt

állatok és részeik, a növények és végül az egyszerű testek, vagyis az elemek), és megjegyzi, hogy „mindezek nyilvánvalóan különböznek azoktól, amik nem a természet alkotásai” (192b12–13), a különbség pedig abban áll, hogy „minden természeti létező magában hordja mozgásának, illetve nyugvásának forrását” (192b13–14).² Ebből adódna a következtetés, hogy a természet nem más, mint a mozgásnak és a nyugalomnak valamely dologban magában rejlő forrása. Arisztotelész azonban ennél többet mond ki: „a természet valamiféle forrása, illetve oka a mozgásnak és a nyugalomnak *abban, amiben elsődlegesen, maga szerint és nem járulékosan van meg*” (192b21–22).³ Az utóbbi megszorítást azért tartja indokoltnak, mert bizonyos értelemben a mesterséges alkotások is

---

teszi a mű fordítója is előszavában). Ahol az egyértelműség indokolja a mű (valamint más Arisztotelész-művek) egyes könyveit a görög ábécé megfelelő nagybetűjével (A, B, Γ, Δ stb.) is azonosítom. A második (B) könyv – mint Andrea Falcon (2020, 106) megjegyzi – egyike annak a két szövegnek, amelyen keresztül beléphetünk az arisztotelészi természettudományba. A másik ugyanezen mű első könyve. A *Fizika* ugyanis éppúgy eredetileg különálló értekezésekből több lépésben megvalósított redakció eredménye, mint a *Metafizika*, és még az sem állapítható meg egyértelműen, hogy mely szerkesztési fázisok köthetők magához Arisztotelészhez. Sajnos a magyar kiadásban az értelmezést segítő részletes filozófiai-tartalmi jegyzetek és a mű gondolatmenetét tagmondat-pontossággal rekonstruáló, 100 oldalas „Elemzés” mellett (amely önmagában is elismerésre méltó teljesítmény a fordítótól) a mű keletkezéstörténetét feltáró filológiai-szövegkritikai jegyzetek már nem kapnak helyet. Sir David Ross (1936, 4–6) rekonstrukciója szerint a második (B) könyv valószínűleg azonos Arisztotelész művei pszeudo-Hészükhiosz által megőrzött jegyzékének 81. darabjával („A természetről, egy könyvben”), illetve a Diogenész Laertiosz-féle jegyzék 90. tételének („A természetről, három könyvben”) első könyvével (a másik kettő a mai mű harmadik és negyedik könyve). Ugyanakkor Ross szerint lehetséges, hogy már maga Arisztotelész egyesítette a *Fizika* első (A) könyvét (ez feltehetően ps-Hészükhiosz 21. és Diogenész Laertiosz 41. tétele: „Az alapelv[ek]ről”) a következő három (B–Γ–Δ), „A természetről” címen ismert könyvvel (= Diogenész Laertiosz 90). *Az égbolt* egy helyén (274a21) ugyanis a *Fizika* harmadik (Γ) könyvének a végtelennel kapcsolatos elemzésére úgy hivatkozik Arisztotelész, mint amely „az alapelvekről szóló műben” szerepel. Ezzel szemben Dimitri Gutas (2010, 26skk) érvelés szerint ps-Hészükhiosz 21. tétele valószínűleg Arisztotelész tanítványa, Theophrasztosz művének (talán tőle magától származó) címe, amely mestere írásai közé keveredett, és amelyet ma „Theophrasztosz *Metafizikájaként*” ismerünk.

² A továbbiakban azokat a szövegeket, amelyeknek van magyar fordításuk, aszerint idézem. A *Metafizika* hetedik (Z) könyvét Steiger Kornél fordításában közlöm (Arisztotelész 1992b), a tizenkettediket (Λ) Lautner Péterében (Arisztotelész 2005), a többi könyvet Ferge Gábor fordításában (Arisztotelész 1992a). A többi arisztotelészi mű fordítójának nevét lásd az irodalomjegyzékben. Minden esetben jelzem, ha módosítottam a fordítást, továbbá azt is, ha az idézet a saját fordításom.

³ Kiemelés tőlem. A magyar fordító hozzászöveges zárójelben, hogy „... van meg [a mozgás, illetve a nyugvás]”, ám Arisztotelész elliptikus mondata úgy is érthető, hogy a természet van meg elsődlegesen stb. benne. Az általam ismert más modern fordítások ez utóbbi formában fordítják a mondatot. A magyar fordító feltehetően abból a megfontolásból indult ki, hogy e másik megoldás esetén felvetődne a *petitio principii* gyanúja („természet azon dolgok mozgásának/nyugvásának forrása, amelyekben megvan a mozgás és nyugvás forrásaként értett természet”). Ez éppenséggel nem lenne teljesen idegen Arisztotelésztől, lásd ugyanennek a kérdésnek a tárgyalását a *Metafizika* Z könyve 7. fejezetében (1032a15–17): „A természettől való keletkezés [*hai de genesisis hai men physikai*] azoknak a dolgoknak a sajátja, amelyeknek keletkezése a természettől való [*hé genesis ek physeós estin*].” (A görög eredeti éppen csak egy fokkal kevésbé tautologikus, mint a magyar fordítása.) Ám a *Fizika* fenti szöveghelyén a körben forgó érvelés valójában elkerülhető a következő értelmezéssel: ha már megállapítottuk a dolog mozgásának/nyugvásának forrását és okát, továbbá kiderült, hogy az magában a dologban rejlik, méghozzá elsődlegesen és maga szerint, nem járulékosan, akkor van jogunk ezt a forrást, *arkhét* természetnek, a szóban forgó dolog természetének nevezni.

magukban hordoznak efféle forrást, amennyiben ugyanis természeti létezők alkotják az anyagukat. Ez azonban a tartalmazás járulékos formája: ezek a dolgok nem „maguk szerint” [*kath' hautō*] vagyis nem mesterséges alkotásokként tartalmazzák e forrást, hanem mintegy (természetes) anyaguktól öröklik meg.

Arisztotelész e bevezető fejtegetéseivel kapcsolatban számos probléma vehető fel. Már a természeti létezők típusainak felsorolása is több nehézséget és tisztázatlanságot rejt magában. Írásom további részében ezeket veszem szemügyre. Arisztotelésznek a természeti módon és a más okból létező dolgok közötti megkülönböztetését, továbbá a nem természeti módon létezőkről adott tipológiáját egy következő tanulmányban vizsgálom majd meg.

A természeti létezők típusai – hat töredékes leltár

Nézzük ismét, milyen típusú dolgok tartoznak a *Fizika* második könyve szerint a természeti módon létezők közé! „...az állatok és részeik, a növények és az egyszerű testek, nevezetesen a föld, a tűz, a levegő és a víz” (192b 9–11). Már első pillantásra szembeötlik több következetlenség, furcsaság a felsorolással kapcsolatban. Ha az állatok mellett a részeiket külön is megemlíti Arisztotelész a természeti létezők között, akkor természetes az a várakozásunk, hogy a növények esetében is ugyanígy járjon el (Ross 1936, 500). Az *égbolt* harmadik (Γ) könyvében és a *Metafizika* hetedik (Z) könyvében, két hasonló felsorolásnál valóban így fogalmaz, „az állatokat, a növényeket és a részeit” említi.⁴ De vajon miért tartja egyáltalán fontosnak az élőlények részeit külön is a természeti létezők közé sorolni? Másfelől, miért nem szerepelnek a természeti létezők főbb típusai között az élőlények mellett a velük egy nagyságrendbe tartozó élettelen dolgok? És a csillagászati, makrokozmoszmi jelenségek?

Hogy világosabban lássuk, vajon a fenti lista furcsaságai abból fakadnak-e, hogy Arisztotelész itt egyszerűen csak hanyagul vet oda néhány típust, vagy inkább valamilyen szisztematikus megfontolás áll döntése hátterében, esetleg a „természeti létező” arisztotelészi fogalma és a mi megfelelő fogalmunk közötti különbség, érdemes kiterjesztenünk a vizsgálódást, és megnéznünk azokat a párhuzamos helyeket, ahol hasonló felsorolásba bocsátkozik. Kettőre fent már utaltam, de az eddigiekkel együtt összesen az alábbi hat passzust érdemes figyelembe venni:⁵

Ezért még pontosabb lenne úgy egészíteni ki a mondatot: „...van meg [a mozgás, illetve a nyugalom forrása, illetve oka].” Emellett az *en hó hyparkhei* megfogalmazás szemantikailag inkább a dologban rejlő belső okra, mintsem külsőleg megfigyelhető viselkedésre utal, bár a *Kategóriák* terminológiájában az *en hypokeimenō estin* [‘alanyban van’] metalogikai predikátum vonatkozik a cselekvésre és az elszenvedésre mint akcidenszokra is (*Cat* 1a20skk). Am a kérdést végképp eldönti, hogy az egyes számban álló állítmány alanya lehet a „természet”, és lehet a „forrás és ok” is (ezek ugyanazt a dolgot nevezik meg két külön leírás szerint), de nem lehet a „mozgás és nyugalom” ellentétpárja.

⁴ *De caelo* Γ.1 298a31–32 és *Met* Z.2, 1028b9. A két szöveg helye szinte szó szerint egyezik (*ta te zóa kai ta phyta kai ta moria tūton*, illetve *ta te zóa kai ta phyta kai ta moria autōn*), és a *Fizikában* olvasható variáns (*ta te zóa kai ta merē autōn kai ta phyta*) akár egy korai másoló tévesztéssel is magyarázható. A *Metafizika* nyolcadik (H) könyvének elején (1042a9–10) viszont a következő elrendezésben sorolja fel ugyanezeket: *ta phyta kai ta moria autōn, kai ta zóa kai ta moria tōn zōōn*.

⁵ Néhány további szöveg helyen található rendszerezés itt egyelőre nem szerepel, mert nem tartalmaz tételes listát, ám később, a listák egységesítő elvinek és szerkezetének összehasonlító elemzésénél szerepet kapnak majd. A *Metafizika* ötödik (Δ) könyvében a szövegben idézett 8. fejezet

Fizika B.1 192b9–12:

„Természeti módon léteznek az állatok és részeik, a növények és az egyszerű testek, nevezetesen a föld, az tűz, a levegő és a víz, hiszen róluk és az effélékről szoktuk azt mondani, hogy természeti módon léteznek.”

Az égbolt Γ.1, 298a27–32:

„A természetinek mondott dolgok közül pedig némelyek szubsztanciák, mások pedig ezek működései és tulajdonságai. (Szubsztanciáknak mondom pedig az egyszerű testeket, például a tüzet és a földet és azokat, amelyek velük egy sorban vannak, továbbá azokat, amelyek belőlük állnak, például az égbolt egészét és annak részeit, valamint az állatokat, a növényeket és azok részeit. [...]) Ennélfogva világos, hogy a természettel kapcsolatos vizsgálódás [*tés peri physéōs historias*] legnagyobb része a testekről szól, hiszen az összes természeti szubsztancia vagy test, vagy pedig olyasmi, ami testekkel és nagyságokkal együtt jön létre. Ez pedig világosan következik abból, ahogyan meghatároztuk azt, hogy milyen dolgok vannak természettől fogva, valamint az ezekkel külön-külön foglalkozó elméletekből.”

Meteorológia A.1 338a20–339a10:

„Korábban már beszéltünk [1] a természet első okairól és [2] valamennyi természeti mozgásról, azután meg [3] az égi körmozgásba rendezett csillagokról és [4] a testeket alkotó elemekről [...], továbbá [5] a keletkezésről és pusztulásról általában véve. Hátra van még, hogy megvizsgáljuk e módszeres kutatásnak [*tés methodu tautés*] [6] azt a részét, amelyet valamennyi elődünk meteorológiának nevezett: azokat a dolgokat, amelyek természet szerint mennek ugyan végbe, ámde az első testi elem természeténél kevésbé rendezett természet szerint, a csillagok mozgásához legközelebb eső régióban, például a tejutat, az üstökösöket [...]. Miután ezeket a dolgokat megtárgyaltuk, meg kell vizsgálnunk, vajon az előre megállapított módon számot tudunk-e adni [7] az állatokról és [8] a növényekről is, mind általánosságban, mind fajtaik szerint. Mert ha majd azokat is megtárgyaltuk, nagyjából akkor teljesítettük mindazt, amit kezdetben magunk elé tűztünk.” (A saját fordításom – M. G.)

Metafizika Δ.8, 1017b10–13:

„Szubsztanciának mondjuk az egyszerű testeket, például a földet, tüzet, vizet és minden ilyesmit, továbbá általában véve a testeket és a belőlük összetett dolgokat, mind az élőlényeket, mind pedig az istenségeket, valamint a részeit. Mindezeket azért nevezzük szubsztanciának, mert nem állíthatjuk őket alanyról, hanem róluk állíthatunk minden mást.” (A fordítást módosítottam – M. G.)

Metafizika Z.2, 1028b8–13:

„Úgy tetszik, a szubsztancia a leginkább szembetűnő módon a testekben van jelen. Ezért mondjuk szubsztanciának az állatokat és a növényeket, ezeknek részeit, valamint a természeti testeket, amilyen a tűz, a víz, a föld és minden efféle, továbbá azokat, amik ezeknek részei vagy belőlük álltak össze – vagy részeikből, vagy egészükből –, amilyen az égbolt és részei: a csillagok, a Hold, a Nap.”

Metafizika H.1, 1042a6–11:

„[Mindenki egyhangúlag szubsztanciának ismeri el] a természeti dolgokat, például a tüzet, földet, vizet, levegőt és a többi egyszerű testet, továbbá a növényeket és részeit, valamint az állatokat és az állatok részeit, és végül az égboltot és az égbolt részeit.” (A fordítást módosítottam – M. G.)

(„szubsztancia”) mellett a 4. fejezet („természet”) is tartalmaz egy töredékes listát, ám ezt nem láttam indokoltnak külön szerepeltetni.

Az 1. táblázat mindezt összehasonlítható módon, a sorrendbeli eltéréseket és az elnevezésbeli különbségeket jórészt kiküszöbölve ábrázolja.⁶ Minden oszlopban csillag (*) jelöli azt a kategóriát,⁷ amellyel Arisztotelész a felsorolást kezdi. Mint látható, időnként az élőlényeket, azon belül is az állatokat említi első helyen (a *Fizikában* és a *Metafizika Z* könyvében), máskor pedig az egyszerű testeket, vagyis az elemeket (*Az égbolt*, illetve *Metafizika Δ* és H), egy esetben (*Meteorológia*) pedig az égitesteket. A sorrend kérdésére a későbbiekben még visszatérünk.

1. táblázat. A természeti létezők / szubsztanciák tipológiai Arisztotelésznél

<i>Fizika</i> B.1	<i>Az égbolt</i> Γ.1	<i>Meteorológia</i> A.1	<i>Metafizika</i> Δ.8	<i>Metafizika</i> Z.2	<i>Metafizika</i> H.1
*állatok	állatok	állatok	állatok / élőlények	*állatok	állatok
-- részeik	-- részeik		-- részeik	-- részeik	-- részeik
növények	növények	növények		növények	növények
	-- részeik			-- részeik	-- részeik
egyszerű testek (föld, tűz, levegő, víz)	*egyszerű testek (tűz, föld stb.)	testek elemei	*egyszerű testek (föld, tűz, víz stb.)	természeti testek (tűz, víz, föld stb.)	*egyszerű testek (tűz, föld, víz, levegő stb.)
				-- részeik	
„effélék” (?) [az egyszerű testekből álló dolgok]	egyszerű tes- tekből álló dolgok		testekből összetett dolgok	természeti testekből összeálló dolgok	
	az égbolt			az égbolt	az égbolt
	-- részei	*csillagok	isteni létezők (?)	-- részei (csillagok, Hold, Nap)	-- részei
			-- részeik		
		léggöri jelenségek			

Forrás: saját szerkesztés

A táblázatból, úgy vélem, egyértelműen megállapítható, hogy – a *Meteorológiát* nem számítva – az első öt sor lényegében azonos típusokat tartalmaz és azonos logika szerint tagolható:

élőlények (állatok és növények) – élőlények részei – elemek.

⁶ A továbbiakban, amikor a különböző szöveghelyeken Arisztotelész által adott alternatív felsorolásokról (a táblázat oszlopairól) esik szó, ha az egyértelműség megengedi – a hosszú és ismétlődő helymeghatározásokat kiváltandó – Alfa-, Béta-, Gamma-, Delta-, Zéta és Éta-listaként rövidítem őket a könyvek görög elnevezése alapján, a táblázatból könnyen beazonosítható módon.

⁷ Itt és a következőkben a „kategória” szót számos alkalommal fogom *nem* arisztotelészi értelemben használni, hanem a ma használatos általános osztályozáslogikái értelemben, vagyis létezők, dolgok bármiféle csoportjának megjelölésére, tekintet nélkül e csoport helyére valamilyen osztályozási hierarchiában. Mivel az elemzések később Arisztotelész szubsztanciaelméletét, és azon keresztül a kategóriaelméletét is érinteni fogják, elismerem, hogy ez némileg kockázatos döntés. Úgy vélem azonban, hogy nem vezet félreértéshez. Ahol szükséges, inkább azt jelölöm külön, amikor arisztotelészi értelemben használom a szót.

Vagyis annak, hogy a növények részei hiányoznak a *Fizika* listájáról, illetve a *Metafizika* Delta könyvében adott felsorolásból maguk a növények is, nincs filozófiai jelentősége. Az utóbbira talán az a magyarázat, hogy Arisztotelész ott a *zóa* szót a tágabb 'élőlények' jelentésében értette (ez az értelmezés egyben a növények részeit is visszahozza a Delta-listára). Minthogy a jelen elemzés számára nincs hozadéka az állatok és a növények elkülönült kategóriaként kezelésének, ezért a továbbiakban a kettőt összevonva, élőlényekként utalok rájuk, hogy a rendkívül összetett kategórialajstromok átláthatóságát némileg növeljem. A *Meteorológiából* rekonstruált listának az a sajátossága, hogy részeket egyáltalán nem említ egyik tétel tárgyalásánál sem, míg a *Metafizika* Zéta könyve még az egyszerű testek részeit is beilleszti a felsorolásba (hatodik sor).

A hetedik sorban szereplő típus, az egyszerű testekből álló „összetett dolgok” kategóriája szintén a lista eléggé állandó, tipikus elemének tekinthető. Különösen azt figyelembe véve, hogy a *Fizika* második könyvében is előkerül, ha nem is a felsorolásban, de a következő elemzések során: amikor Arisztotelész arról elmélkedik, hogy az ágynak, a köpenynek és más mesterséges alkotásoknak van belső forrása a változásra, „amennyiben járulékosan kő vagy föld, vagy ezekből álló vegyülek” (192b19–20). Ezért lehet, hogy az elemekből összeálló – akár egynemű, akár vegyülekszerű – dolgokat magán a listán is bele kell értenünk az „és az effélék” formulába, ahogyan Ross (1936, 500) is feltételezi. Ennél komolyabb nehézséget vetít előre a Delta-lista megfogalmazása. Az *égbolt* és a *Metafizika* Zéta könyve az egyszerű testekből (elemekből) összetett dolgokról beszél, a Delta könyv viszont az egyszerű testekből [*ta hapla sómata*] előbb általánosít: „általában véve a testekről” [*holós sómata*] beszél, és csak azután a belőlük összetett dolgokról. Ennek a különbségnek a valódi jelentősége a listák szerkezetének feltárása során válik majd nyilvánvalóvá.

Az égboltot (nyolcadik sor) szintén három felsorolás említi. A róla elnevezett műben és a *Metafizika* Zéta könyvében is példaként szerepel az előző pontban említett összetett testekre, az Éta-listán viszont hiányzik a fölérendelt kategória, így egyszerűen az állatok, a növények és az elemek mellé rendelve jelenik meg. Az égboltot mindhárom esetben követi a részeinek említése (kilencedik sor), amelyet azonban csak a Zéta-lista egyértelműsít, hogy tudniillik az égitestekre kell gondolnunk. Ugyanakkor itt ismét van egy negyedik felsorolás, amely kevésbé nyilvánvalóan, de tartalmazza ezt a tétel-csoportot. A Delta könyvben ugyanis „a testekből összetett dolgokra” két példát említi Arisztotelész, az állatokat és az „isteni lényeket” [*daimonia*], ahol ez utóbbin a modern értelmezők többsége – analóg szöveghelyek (*Met* E.1 1026a18–20; Λ.8 1074a30–31) alapján – az égitesteket érti. Az égbolt részei tehát, úgy tűnik, szerepelnek a Delta rendkívül hiányos listáján, magát az égboltot azonban nehéz lenne beleolvasni a *daimonia* kategóriájába. Valójában még az sem egyértelmű, hogy csakugyan „égboltként” helyes-e fordítani az *uranost*. A Zéta könyv jellemzése nyomán („a természeti testek összességéből áll össze”) számos fordító és értelmező a „világmindenség” fordítást fogadja el *Az égbolt* című mű első könyve 9. fejezete (278b12–22) tipológiáját követve. Ekkor azonban azt kell megmagyarázniuk, miért csak égitesteket említi Arisztotelész az *uranos* részeként, méghozzá ugyanabban a Zéta könyvben adott felsorolásban, ahol a fenti jellemzés is szerepel.

Három olyan tétel van a fenti táblázatban, amely csak egy-egy listán fordul elő: az egyszerű testek részei (hatodik sor, a Zéta-listán), az „isteni lények” (= égitestek) részei (tizedik sor, a Delta-listán), illetve a légköri jelenségek (tizenegyedik sor, az Alfa-listán). Mint később látni fogjuk, még az is kérdéses mindhárom esetben, hogy mit kell inkább megmagyaráznunk: mellőzésüket a többi listáról, vagy azt, hogy egyáltalán miért említi őket Arisztotelész azon az egyen.

Mindez azt a benyomást kelti, hogy Arisztotelész szeme előtt – legalábbis ami a tételek enumerációját illeti – lényegében véve ugyanaz a lista lebegett mind a hat fenti szöveghely megfogalmazása során, egyes tételek hiánya pedig vagy abból fakadt, hogy időnként nem érezte szükségesnek a teljes lista felsorolását, vagy abból, hogy az adott szövegkörnyezet szempontjából bizonyos tételek nem tűntek relevánsnak. A mikro-makro skálán felfelé haladva a következőképpen rendezhetjük el a típusokat (a három atipikus tételt sorszám helyett betű és kurziválás jelöli):

x) az egyszerű testek részei;

1) az egyszerű testek (= az elemek);

2) az egyszerű testekből összetett dolgok, közülük külön kiemelve a következőket:

3) az élőlények részei;

4) az élőlények;

y) a légköri jelenségek;

z) az égitestek részei;

5) az égbolt részei (= az égitestek);

6) az égbolt [v. a világmindenség].

Pontosan minek a tipológiájáról van szó?

Az elemzés során mindeddig nem vettük figyelembe, hogy a vizsgált hat szöveghelyen pontosan minek az altípusait is adja meg Arisztotelész. Annyiban jogosan tettük félre ezt a kérdést, hogy a felsorolt tételek között valóban figyelemre méltó összecsengés volt. Mindazonáltal nem mellőzhetjük tovább a probléma szemügyre vételét, hiszen előfordulhat, hogy az egyezések csak valamilyen esetleges egybeesésnek köszönhetőek.⁸ Az elemzésbe ettől kezdve bevonunk négy további helyet: a *Kategóriák* bizonyos fejezeteit, továbbá *Az égbolt* első (A) könyvéből, *A lélek* második (B) könyvéből és a *Metafizika* tizenkettedik (Λ) könyvéből vett egy-egy passzust. Ezekben ugyan nem találunk az előző hat-hoz hasonló tételes lajstromot, ám a listák egységesítő elvének feltárásánál, valamint később, szerkezetük rekonstrukciójánál mégis hasznos szempontokkal szolgálnak.

A *Fizikában*, vagyis a Béta-listán Arisztotelész saját meghatározása szerint a természet révén létezők [*ta physei onta*] taxonómiáját nyújtja.⁹ Ugyanakkor pár sorral a felsorolás után megkülönböztet egy kitétetett esetet a természet révén létezés tágabb kategóriáján belül: amikor azt mondhatjuk, hogy valaminek „természete van” [*physin*

⁸ Ha szabad egy mai és némiképp kaján párhuzamot felhozunk: mindig van esély rá, hogy egy település közbeszerzési pályázatán nyertes cégek vezetőinek a névsora csak véletlenül esik egybe a polgármester középiskolai osztálytársainak névsorával...

⁹ A magyar fordítás „természeti módon létezőnek” fordítja a *ta physei onta*-t. Úgy vélem azonban, hogy – éppen ezeknél a szövegeknél, ahol az elemzés tárgyát alkotja a természet és a vele összefüggő fogalmak – fontos az arisztotelészi terminusok mögött álló „logika” minél pontosabban visszaadása: a természeti szubsztanciákat az teszi természeti szubsztanciává, hogy magukban hordozzák a természetet mint mozgásuk és nyugvásuk forrását; a természetes mozgásokat az teszi természetessé, hogy a mozgó test természete, vagyis belső princípiuma okozza őket és vele összhangban mennek végbe; stb. Azt a félreértést sajnos még az általam javasolt a fordítás sem tudja elhárítani, hogy a „természet révén/szerint létező” olvastán a modern olvasó hajlamos valamiféle egyetemes természetet feltételezni, amely létrehozta ezeket a dolgokat, holott Arisztotelésznél a dolog saját, partikuláris belső természetéről van szó, így még pontosabb lenne a „saját természete révén létező” megnevezés. Mindazonáltal a gördülékenyebb fogalmazás kedvéért – a szöveg magyar fordítójához hasonlóan – rendszerint én is „természeti létező” kifejezést fogom használni.

ekhei). Ez, hangsúlyozza, csak szubsztanciákra (a magyar fordításban: „különálló létezőkre”) igaz. Minden egyéb esetben pusztán azt mondhatjuk, hogy valami „természet révén létezik” [*physei estin*] vagy „természet szerint létezik” [*kata physin estin*] (192b32–193a1). A mozgásnak, például a tűz felfelé irányuló mozgásának nincsen természete, csupán természetes lehet, vagyis természet révén/szerint mehet végbe. Bár a szöveg nyíltan nem mondja ki, de elég egyértelműen implikálja, hogy ez a példa a szubsztancia kivételével az összes többi kategóriát, vagyis a járulékos létezők valamennyi nemét képviseli, már amennyiben azok természetes módon léteznek.¹⁰

E megkülönböztetés felől visszatekintve elmondhatjuk, hogy a természet révén létezők főbb típusainak felsorolásánál Arisztotelész valójában nem általában véve a természeti létezők kategóriájára gondol, hanem csak a természettel bíró létezőkre, vagyis a természeti szubsztanciákra. A felsorolt példái ugyanis valamennyien e szűkebb és számára kitüntetett jelentőségű kategóriába tartoznak. Ezt a kritikát azzal sem lehet kivédeni, hogy az „és az ehhez hasonlók” formula foglalja magába az akcidentális természeti létezőket. Ugyanis, mint láttuk, Arisztotelész azt is kimondja hogy a természeti létezők valamennyi általa említett esetében az a közös, hogy „magukban hordják [*en heautó ... ekhei*] mozgásuk és nyugvásuk forrását”, vagyis a természetüket. Ez pedig a fenti megkülönböztetés szerint csak a természeti szubsztanciák szűkebb kategóriájára igaz.

Érdemes ezért visszamenni ahhoz a szöveghez, amely szubsztancia fogalmát tárgyaló fennmaradt arisztotelészi helyek közül minden bizonnyal legkorábbi. A *Kategóriák* 2–5. fejezete nyelvi és logikai érdeklődésének köszönhetően persze nem tematizálja a természeti létezés kérdését és nem ad tipológiát a természeti létezőkre. A szubsztancia itt az „összekapcsolás nélkül mondott szavak” rendszerező elemzéséből nyert legfelső nemfogalmak, az arisztotelészi értelemben vett kategóriák egyikeként, méghozzá a kitüntetett, elsődleges kategóriaként jelenik meg. Ugyanakkor megfigyelhetjük, hogy a szubsztancia fogalmának elemzése során Arisztotelész példái mindvégig természeti létezők, illetve azok osztályai: ember, ló, ökör, állat/élőlény, fa, növény, illetve a test és a lélek.

Az égbolt harmadik könyvében, a Gamma-lista tételeiről viszont már egyértelműen kimondja Arisztotelész, hogy „a természetinek mondott dolgok” [*ta physei legomena*]¹¹ körén belül a szubsztanciáknak (vagyis, mint valamivel később meg is nevezi: a természeti szubsztanciáknak) a példái. *Az égbolt* első könyvében ellenben, ahol ugyan nem található meg az általunk vizsgált tételes lista, a következőt olvassuk:

Az égbolt A.1. 268a1–6:

„A természet tudománya [*hé peri physeós epistémé*] láthatólag szinte legfőképp a testekkel és nagyságokkal, illetve ezek tulajdonságaival és mozgásaival foglalkozik, valamint az ilyesfajta szubsztancia valamennyi alapelvével. A természettől fogva összeálló dolgok közül egyesek ugyanis testek és nagyságok, mások rendelkeznek testtel és nagysággal, megint mások pedig ez utóbbiak alapelvi.”

¹⁰ Amikor viszont az elhatárolás másik oldalát, vagyis a nem természet révén létezőket vizsgálja, akkor minden különösebb nehézség nélkül illeszti be a gyógyító mesterség eredményeként előálló egészséget (vagyis egy egyértelműen járulékos létezőt) az ág, köpeny, ház, szobor alkotta példái sorába (vö. *Fizika* B.1 192b16–193b11). A második részben még visszatérünk arra a kérdésre – amely talán ennek az aszimmetriának a hátterében is áll –, hogy vajon Arisztotelész szerint beszélhetünk-e egyáltalán szubsztanciáról a nem természeti létezők esetében.

¹¹ Ezt is pontosabb, de nehezkesebb lenne „természet általinak mondott”-nak fordítani, lásd 9. lj.

Ha a legáltalánosabb kategóriát keressük, amely e szövegrészben szerepel, jóllehet csak impliciten, azt a természet tudományának tárgyaiként jelölhetjük meg. Ezen belül emeli ki Arisztotelész központi alkategóriaként a testeket és a nagyságokat, majd eköré rendezi el a többi dolgot, amelyekkel e tudománynak foglalkoznia kell. Az első mondat végén a testeket és nagyságokat szubsztanciaként határozza meg,¹² a második mondatban szereplő „természettől fogva összeálló dolgok” [*ta physei synestóta*] leírást pedig úgy kell értelmeznünk, mint a szubsztancia általános kategóriáján belül az „ilyesfajta” megszorítással képzett osztály (a testek és nagyságok) fölé rendelt genust. Ekkor pedig a szöveg alapvető kategoriális rendszere fedésbe hozható a *Fizika* második és *Az égbolt* harmadik könyvéből kiolvashatóval: a természet tudományának tárgyai a legáltalánosabb értelemben véve nem mások, mint a természet révén létező dolgok, a természettől fogva összeálló dolgok pedig az előbbi kategórián belül a természeti szubsztanciák. *Az égbolt* első és harmadik könyve közötti összhang egy szinttel lejjebb is fennmarad, amennyiben az előbbiben szereplő „testtel és nagysággal rendelkezik” [*ekhei sóma kai megethos*] predikátumot megfeleltethetjük, vagy legalábbis kapcsolatba hozhatjuk az utóbbi könyv „testekkel és nagyságokkal együtt jön létre” [*meta sómatón gignontai kai megethón*] predikátumával.

A *Meteorológia* (Alfa-lista) némiképp kilóg a sorból, ugyanis nem egyszerűen kategóriákat sorol fel, hanem egy kutatási projekt, illetve tudományos értekezés (a *methodos* szó mindkettőt jelentheti) már megvalósított/megírt és még hátralevő szakaszait veszi tételesen számba. (Fent, az idézetben szögletes zárójelben álló számokkal jelöltem a program egyes pontjait.) *Az égbolt* két passzusához hasonlóan itt sem kizárólag szubsztanciákat említ Arisztotelész: „a természet első okai”, „a természetes mozgások”, a „keletkezés és a pusztulás”, illetve más olyan jelenségek is a felsorolás részét alkotják, amelyek „természet szerint mennek végbe” [*symbainei kata physin*] (338b1). Így, paradox módon, éppen *Az égbolt* és a *Meteorológia*, nem pedig a *Fizika* listája az, amely a természeti szubsztanciáknál szélesebb kört, a természeti létezőket lajstromozza. Az 1. táblázat elkészítésekor ebből a tágabb halmazból bizonyos önkénnyel válogattam ki azokat, amelyek a többi listával azonos kategoriális terjedelemben tartoznak, vagyis a természeti szubsztanciákat. Ez az önkényesség azonban csak annyit jelent, hogy az itteni felsorolásban az arisztotelészi értelemben szubsztanciának tekinthető dolgok nem különböznek el a másfajta létezőktől, sőt, Arisztotelész nem is használja e szövegben a szubsztancia szót, csupán testekről beszél.

Ettől függetlenül a *Meteorológia* kutatási programja összhangban van a természet tudományának *Az égbolt* első könyvében vázolt tárgykörével. Egyrészt a szöveg rögtön az elején jelzi, hogy a vázolt kutatás [*methodos*] a természet fogalmához köthető, hiszen a természet első okainak, majd valamennyi természetes mozgásnak a vizsgálatával kezdődik. Vagyis azonosíthatjuk *Az égbolt* első könyvében megnevezett *peri physeós epistémével*, illetve a harmadik könyvbéli *peri physeós historiával*. Másrészt különféle testekről (3. és 4. pont), alapelveikről (1. pont) és mozgásaikról (2. és 5. pont), továbbá testtel rendelkező dolgokról (7. és 8. pont) van szó benne. Némi bizonytalanságot egyedül éppen a mű tárgyát alkotó „meteorológiai jelenségek” (6. pont) státusza jelent.

¹² Nem igazán világos, hogy a testeken kívül milyen más nagyságok lennének a természet tudománya illetékességi körébe tartozó szubsztanciák, ez már az ókori kommentátoroknak is fejtörést okozott (lásd Szimplikiosz kommentárját a helyhez: *inDC* 7.28–8.9). A kérdésre, akárcsak számos ebben a fejezetben felvetett problémára, majd a második részben térünk vissza a természeti szubsztanciák típusainak tételes vizsgálata során.

Az égbolt első könyvéhez hasonlóan *A lélek* második könyve sem tartalmaz a hat általunk vizsgálthoz hasonló tételes felsorolást, mégis több szempontból is érdekes lesz a számunkra. Az első fejezet célja annak meghatározása, hogy mi a lélek. Ehhez Arisztotelész a szubsztancia kategóriájából indul ki, majd megjegyzi:

A lélek B.1. 412a9–16:

„Leginkább a testek tűnnek szubsztanciának, és ezek közül is leginkább a természeti testek: ezek ugyanis princípiumai a többinek. A természeti testek közül némelyekben van élet, másokban nincs. [...] ...minden természeti test, amelynek része van az életben, szubsztanciának tekinthető, mégpedig az összetett szubsztancia értelmében.”

A lélek meghatározásához aztán további megkülönböztetések bevezetésével jut el Arisztotelész, amelyeket majd később vonunk be az elemzése. Annyi mindenesetre a fenti idézetből is látható, hogy az eddigi szövegekkel ellentétben Arisztotelész most nem a természet által létezők általánosabb kategóriájával kezdi, hogy ezen belül helyezze el a természeti szubsztanciákat, hanem a szubsztancia kategóriáján belül emeli ki a természeti testek osztályát. (Mivel a testek kategóriáját itt általánosabban használja, mint *Az égbolt* című munkában, beleértve a testtel rendelkező dolgokat is, a „természeti testek” megnevezés a „természeti szubsztanciák” szinonimája lesz.) Ez a megközelítés, mint látni fogjuk, a *Metafizika* releváns helyeinek gyakorlatával egyezik meg.¹³

E gyakorlat alól persze kivételt jelent a *Metafizika* Delta könyve, amely – szótárjellegéből adódóan – külön fejezetben tárgyalja a természet (4. fejezet) és a szubsztancia (8. fejezet) fogalmát. Az előbbi fejezetben a szubsztanciafogalom nem játszik hangsúlyos szerepet, az utóbbiban pedig elő sem fordul a „természet” szó vagy valamelyik származéka. Ugyanakkor a nyolcadik fejezetben a szubsztancia alosztályait alkotó testekre, illetve belőlük összetett dolgokra adott valamennyi példa *természeti* szubsztancia. A fejezet ebben a tekintetben – a *Kategóriák* szubsztancia-fejezeteihez hasonlóan – a tükörképe a *Fizika* Béta könyve első fejezetének, amelyben, mint láttuk, a természeti létezőre adott valamennyi példa *szubsztancia*, anélkül, hogy ezt Arisztotelész kimondaná.

A *Metafizika* Zéta könyve első fejezetében olvasható felsorolás szintén egyértelműen a könyv egészének tárgyát adó szubsztanciaelméleti fejtegetésekbe ágyazódik be, és a „természet” szó vagy származékai alig vannak jelen a szövegben. Ráadásul vagy túl specifikus értelemben szerepelnek, amennyiben itt az elemeket nevezi Arisztotelész „természeti testeknek”, szemben a többi listával, ahol mindig az „egyszerű testek” megnevezést használta, vagy pedig túl általános értelemben, amikor Xenokratész tanításának – név említése nélküli – felvázolása során „az ideák és a számok természetéről” olvasunk (1028b24–25). A listát alkotó tételekre viszont két másik összefoglaló nevet

¹³ Ugyanakkor nem szabad szem elől téveszteni, hogy a fenti szöveg a mű második könyvének elejéről való. Az első könyv elején Arisztotelész hangsúlyozza, hogy a lélek megismerése részben azért fontos, mert „a lélek ismerete a teljes igazság megismeréséhez is nagyban hozzá fog járulni, kiváltképp pedig a természet megismeréséhez” (*DA* 402a5–7). Rögtön utána azonban úgy pontosítja a feladatot, hogy a lélek „természetét és szubsztanciáját, majd pedig járulékos részeit” kell tanulmányozni, és ettől kezdve a fejezet végéig a mű gondolatmenete alapvetően szubsztanciaelméleti jellegű, amelyben a (mai elnevezéssel) logikai-ismeretelméleti, tudományrendszertani, metafizikai és természetfilozófiai jellegű megfontolások meglehetősen kiegyenlítően jutnak szerephez. Ennek az általánosabb fejtegetésnek a keretén belül jut aztán Arisztotelész – némileg bizonytalanul – arra a következtetésre, hogy „a lélek – vagy minden, vagy az ilyen fajtájú lélek – tanulmányozása a természettudós feladata” (403a27–28; lásd ehhez Shields 2016, 100–101).

használ. Először a „testek” szót („a szubsztancia a leginkább és a legszembetűnőbb módon a testekben van jelen”¹⁴). Ez *Az égbolt* és *A lélek* című művek fogalmiságát idézi. Az eddigi elemzések fényében látható, hogy tisztáznunk kell majd, milyen viszonyt tételezhetünk fel az alábbi leíró terminusok között:

- Az égbolt* A.1: „testtel és nagysággal rendelkező dolgok”
Az égbolt Γ.1: „testekkel és nagyságokkal együtt létrejövő dolgok”
A lélek B.1: „élettel rendelkező természeti testek”
 Metafizika Δ.8: „testekből összetett dolgok”
 Metafizika Z.2: „a testekben jelen levő szubsztancia.”

Annyit azonban már eddig is láttunk, hogy Arisztotelész időnként – így *A lélek* második fejezetében, és talán a *Metafizika* Zéta könyvében is – tágabb értelemben használja a „testek” szót és beleérti a „testekkel rendelkező”, „velük együtt létrejövő”, vagy „belőlük összetett” dolgokat is. A következőkben ezért, hacsak nem Arisztotelész saját szavait idézem, a „testi szubsztancia” terminust fogom ebben az általános értelemben használni, a „testek” szót pedig a szűkebb értelemben, a „testi” jelző ugyanis megengedi, hogy az általa jelzett szubsztanciának legyen egyéb összetevője is.¹⁵ Ez alapján pedig a Delta könyv szubsztancia-fejezetével kapcsolatban is pontosabb úgy fogalmazni, hogy ott Arisztotelész az általunk vizsgált tételeket a testi szubsztanciák fajtáiként sorolja fel, nem pedig a természeti szubsztancia fajtáiként, tekintve, hogy a testfogalom jelen van, míg a természetfogalom hiányzik a szövegből.

A másik szót akkor kezdi használni, amikor áttér Platón, Szpeuszipposz és Xenokratész tanításának ismertetésére: ettől kezdve inkább „érzékkelhető dolgokról” [*Ita aisthétai*], illetve először, mintegy átmenetként, „érzékkelhető testekről” olvasunk, szembeállítva őket az örök szubsztanciákkal. Míg a „testek” terminus a természetfilozófiai munkákkal kapcsolja össze a Zéta könyv elemzését, addig az utóbbi, platonizáló nyelvezet egyben a Lambda könyv fogalomhasználatával és kérdésfeltevésével mutat rokonságot, amelyre rövidesen rátérünk. Különbségeik ellenére a *Metafizika* mindkét könyve azt a kérdést vezeti fel e fogalom párral, hogy vajon az örök és nem érzékkelhető szubsztanciák kategóriáját betölti-e valamiféle létező, és mindkét helyen a platóni Akadémián kidolgozott válaszokat vesz számba Arisztotelész, míg a saját javaslatára, a mozdulatlan mozgatókra nem tesz még csak utalást sem. Mindebből egyelőre csak annyit rögzítsünk, hogy a Zéta könyv listájával kapcsolatban Arisztotelész nem használja a „természeti szubsztancia” terminust, helyette „testekről”, illetve „érzékkelhető dolgokról” beszél.

¹⁴ Ez a megfogalmazás ugyanakkor már jelzi, hogy a Zéta-könyvben a szubsztanciafogalom átalakul a *Kategóriák*hoz képest, pontosabban differenciálódik. Michael Wedin (2000) egyértelműsítő jelölésével: a korábbi műben kidolgozott szubsztanciafogalmat *c-substance*-nak nevezi (a *Kategóriák* latin és angol neve nyomán), a *Metafizika* Zéta új fogalmát pedig *substance-of*-nak. Sajnos ez utóbbit elég nehéz gördülékenyen lefordítani magyarra, a pontos, ám nehézkes fordítás: „valaminek-a-szubsztanciája”. A kettő különbségét a második részben tárgyaljuk majd. Egyelőre csak annyit jeleznek, hogy ha szubsztancián a fenti helyen *c-szubsztanciát* értünk, akkor a „testekben jelen lenni” [*hyarkhein tois sómasin*] megfogalmazás a testtel rendelkező dolog és teste (vagyis az élőlény és teste) viszonyára utal, ha viszont „valaminek-a-szubsztanciája”-ként interpretáljuk, akkor a testi létező és az őt szubsztanciává tevő belső princípium (például az élőlény és lelke) viszonyára. Ez utóbbi esetben persze egy mondaton belül két különböző értelemben használja a szót Arisztotelész, hiszen azzal folytatja, hogy „ezért mondjuk szubsztanciának az állatokat...”

¹⁵ Maga Arisztotelész tudtommal nem használja ebben az értelemben az *usia sómatiké* terminust, legalábbis az általunk vizsgált szöveghelyeken nem. Amikor előfordul nála a terminus (pl. *Phys* Δ.7 214a12 vagy *GC* A.5 320b22), akkor a szűkebb értelemben vett testek szinonimájaként szerepel.

A *Metafizika* Éta-listáján ezzel szemben *expressis verbis* szerepel a „természeti” [*hai physikai*] jelző, és a szövegösszefüggésben egyértelműen a szubsztancia főnévre utal vizsgálja (1042a6–8). Arisztotelész némi átfogalmazással megismétli a Z.2. fejezet állítását. Ott azt mondta: „[ú]gy tetszik, a szubsztancia a leginkább szembetűnő módon a testekben van jelen,” itt viszont arról olvasunk, hogy vannak mindenki által elismert és vannak vitatott szubsztanciák, a természeti szubsztanciák pedig az előbbi csoportba tartoznak (sőt, mintha azt is sugallná a szöveg, hogy ők alkotják ezt a csoportot).

Nem biztos, hogy különös jelentőséget kell tulajdonítanunk annak, hogy az Éta könyvben nem a „testek” vagy „testi szubsztanciák”, hanem a „természeti szubsztanciák” elnevezés szerepel. Meglehet, pusztán arról van szó, hogy amikor Arisztotelész szembetűnőségről beszél, vagyis a Zéta-listánál, akkor egy empirikus jellemzőt, a testi mivoltot emeli ki, amikor viszont az Éta-listánál a közfelfogásra hivatkozik (amelynél persze kérdéses, hogy pontosan kikre is terjed ki), akkor a fogalmibb jellemzőt, a természeti mivoltot hangsúlyozza. De talán van egy további oka is annak, hogy a „természeti” szó itt felbukkan. Az Éta könyv ugyanis szoros egységet alkot az előtte álló Zétával,¹⁶ amelynek utolsó, 17. fejezetében Arisztotelész „másik kiindulópontot” javasol az addigi fejtegetésekhez képest – részben éppen annak reményében, hogy így az érzékelhető szubsztanciáktól függetlenül létező, örök szubsztanciák mivoltára is fényt derítsen (1041a7–9). Ez az új szempont nem más, mint a szubsztanciális formának új szerepben, princípiumként és okként való tekintetbe vétele (1041a9–10). A fejezet – és egyben a Zéta könyv – legvégén aztán ezt az aktív szerepben vett formát vagy esszenciát azonosítja a dolog természetével, mondván, hogy azok a dolgok, „amelyek szubsztanciák, [...] a természetnek megfelelően azok [t.i. szubsztanciák] és a természet által vannak összeállítva, ezért a szubsztancia a dolog természete” (1041b29–30).¹⁷ Ezt követi

¹⁶ Frede és Patzig (1988a, 22–23) szerint eredetileg ez a két könyv volt az az irat, amelyet a (*Metafizika*ként kanonizált műben közvetlenül utánuk következő) Théta könyv (1049b27–28) „a szubsztanciáról szóló fejtegetések”-nek [*logoi*] nevez, az Ióta (1053b17–18) pedig „a szubsztanciáról és a létezésről szóló”-nak.

¹⁷ Természetesen az idézet elején ’c-szubsztancia’, a végén pedig a ’valaminek-a-szubsztanciája’ értelemben véve a szót. – Arisztotelész kijelentése mindazonáltal meglehetősen váratlan, tekintve hogy a fejezet bevezetése még azt ígérte, a nem érzékelhető, tehát nem természeti szubsztanciákra is fény fog derülni. Ha azonban az egész Zéta-könyv összefüggésében vizsgáljuk, akkor kevésbé lesz meglepő. Miután ugyanis Arisztotelész a 2. fejezetben megállapította, hogy a szubsztancia legnyilvánvalóbban a testekben van jelen és (kétszer is) megfogalmazza a kétirányú revíziós programját (felülvizsgálni, vajon valamennyi testi dolog szubsztancia-e, illetve vannak-e rajtuk kívül más szubsztanciák is), a 3. fejezetben (1029a33–34) a vizsgálódást leszűkíti az érzékelhető dolgokra. Ehhez aztán tartja is magát a könyv hátralevő részében, kivéve a fenti idézett helyet a 17. fejezetben, illetve a 11. fejezet egy megjegyzését (1037a10–16). Ez utóbbi helyen nemcsak arról olvasunk, hogy később még meg kell vizsgálnunk másfajta szubsztanciákat, például a számokat, de arról is, hogy az érzékelhető szubsztanciák elemzésére (vagyis egy nem az első filozófia, hanem a természetfilozófia körébe tartozó vizsgálódásra) is „evégett” vállalkozik Arisztotelész. Werner Jaeger (1923, 205–6) az előző két szöveghelyet, ahol a nem érzékelhető szubsztanciák szóba kerülnek, későbbi betoldásnak tekinti, mely az eredetileg szigorúan az érzékelhető szubsztanciák vizsgálatára irányuló Zéta-Éta könyvet tágabb metafizikai kutatási programba igyekezett illeszteni. Frede és Patzig (1988a, 21skk és 1988b, 54 és 216) ezzel szemben úgy véli, hogy a ZH könyvek egy nagyobb terjedelmű értekezés részét alkották eredetileg, amely vagy befejezetlenül maradt, vagy a többi része elveszett, és amely a nem érzékelhető szubsztanciákat is tárgyalta (volna). Ez utóbbi részek azonban nem lehetnek azonosak a Lambda könyvvel, hanem később valaki – talán maga Arisztotelész – a Lambda könyvvel váltotta fel őket, amikor új koncepció szerint elkezdte formálni a ma ismert *Metafizika* szövegkorpuszának eredeti változatát.

aztán az Éta könyv 1. fejezete, amely rekapitulálja a Zéta könyvet (pontosabban annak egy korábbi változatát, lásd Burnyeat 2001, 62–63), ahol Arisztotelész már a „természeti szubsztanciák” terminust használja.

Végül ki kell térnünk a szubsztancia kategóriájának arra az általános felosztására is, amely a Lambda könyv elején található. Jóllehet ez az általunk vizsgált tételek közül csak az élőlényeket említi, ám relevanciája aligha vitatható elemzéseink szempontjából.

Metafizika A.1 1069a30–b2:

„Valóságos létező [*usiai*] pedig három<féle> van. Az egyik érzékelhető, ennek egyik <fajtája> mulandó, ezt mindenki elfogadja, ilyenek például a növények és az állatok, a másik pedig örökkévaló, ennek az elemeit kell megragadnunk, hogy vajon egy van-e, vagy sok. A másik pedig mozdulatlan... [...] Nos, az első két valóságos létező a természetkutatás tárgya, hiszen mozgással járnak együtt, a harmadik pedig egy másik tudományé, hacsak nincs neki amazokkal közös alapelve.” (A fordítást módosítottam – M. G.)

A fennmaradt kéziratokban olvasható rendkívül kusza mondat szerkezet következtében (szinte biztosan szövegromlásról van szó, vagy arról is¹⁸) egyetlen dolgot tudunk egyértelműen kiolvasni a görög szövegből: a szubsztanciák hármas felosztását. Arisztotelész első szinten az érzékelhető szubsztanciákat különbözteti meg a mozdulatlanoktól, majd az érzékelhető szubsztanciák kategóriáján belül az örökké fennállókat a keletkező és pusztulóktól. Az első megkülönböztetésből az is következik, hogy a mozdulatlan (és minden más szempontból változatlan) szubsztanciák egyben nem érzékelhetők, azt pedig ki is mondja röviddel utána (1069b3), hogy az érzékelhető szubsztanciák nem változatlanok.

A mozdulatlan és érzékelhetetlen szubsztanciák nem természeti szubsztanciák (l. 1071b3–5, de implicite már 1069a36–b1-ben is), ezért kívül esnek a jelen írás tárgyán. Egy jelentősége mégis van e kategóriának számunkra. Noha a fenti idézet folytatásában a platóni ideákat és a matematikai tárgyakat sorolja ide – hipotetikusan – Arisztotelész, amelyeknek szubsztancia-voltát a *Metafizika* más helyein aztán jól ismert módon cáfolja. Ám saját rendszerében ugyanezt a helyet töltik be a mozdulatlan mozgatók, és ennek köszönhetően a szubsztancia kategóriája Arisztotelésznél sem zárul be maradéktalanul a természeti létezők kategóriáján belülre. A természeti létező és a szubsztancia osztályának terjedelme így két egymást metsző halmaz lesz, amelyeknek metszetében a természeti szubsztancia kategóriája áll, amelyhez így mindkét osztályból kiindulva el lehet jutni. Az elemzéseink eredményeit összefoglaló 2. táblázatból (76. o.) jól látható, hogy Arisztotelész pontosan így is jár el szinte valamennyi általunk vizsgált passzusban. A táblázat utolsó oszlopa azokat a kategóriákat tartalmazza, amelyeket elemzésünk az egyes szöveg helyeken a listák egységét megteremtő általános fogalomként azonosított (az egyszerűség kedvéért a táblázat fejléce ezt „fajfogalomnak” nevezi), a középső oszlop pedig azt a kategóriát („nemfogalmat”), amelyen belül ugyanaz a szöveg hely az előző kategóriát elhelyezi.

¹⁸ A szövegromlásra, pontosabban két kézirati variáns létezésére már Aphrodisziaszi Alexandrosz felhívta a figyelmet (fr. 4b Freudenthal), Averroes tudósítása szerint (l. Ibn Rusd 1986, 72, 1420–21 Bouyges). A modern filológiában Bonitz (1842, 104 és 1849, 471) óta folyik küzdelem a szöveg helyreállításáért, lásd Fazzo (2012, 231–237 és 2013, 162–168) áttekintését. A fennmaradt kéziratok többségében olvasható változatot, a fordítását, valamint a mai szövegjavítási és értelmezési javaslatokat lásd Molnár (megjelenés alatt). A fenti fordítás javításai már figyelembe veszik az ottani megfontolások eredményeit.

2. táblázat. A listák tételeit magukban foglaló kategóriák Arisztotelész szerint

szöveghely	„nemfogalom”	„fajfogalom”
* <i>Kategóriák</i>	szubsztanciák	—
<i>Fizika</i> B.1	természet révén létezők	[természeti szubsztanciák]
* <i>Az égbolt</i> A.1	a természettudomány tárgyai	[természeti] szubsztanciák
<i>Az égbolt</i> Γ.1	természetinek mondott dolgok	természeti szubsztanciák
<i>Meteorológia</i> A.1	[a természettudomány tárgyai]	—
* <i>A lélek</i> B.1	szubsztanciák	természeti testek
<i>Metafizika</i> Δ.8	szubsztanciák	[testi szubsztanciák]
<i>Metafizika</i> Z.2	szubsztanciák	testi/érzékelhető szubsztanciák
<i>Metafizika</i> H.1	szubsztanciák	természeti szubsztanciák
* <i>Metafizika</i> Λ.1	szubsztanciák	érzékelhető szubsztanciák

Forrás: saját szerkesztés. (* jelöli azokat a szöveghelyeket, amelyekben nem szerepel az általunk vizsgált tételes felsorolás, szögletes zárójel pedig az adott helyen még nem nevezett, de implicit módon jelen levő kategóriát.)

Aligha meglepő módon, amikor Arisztotelész természetfilozófiai-természettudományos műveiben a tárgyterület egészét érintő tisztázó vagy programadó eszmefuttatásba kezd – és a *Fizika*, *Az égbolt*, a *Meteorológia* című művekben szereplő, általunk vizsgált listák mind ilyen szövegösszefüggésben bukkannak fel – következetesen a természet révén létező dolgok tágabb kategóriájából, vagy annak valamelyik szinonimájából indul ki. Annak oka pedig, hogy ezen belül miért emeli ki a természeti szubsztanciákat a vizsgálódások központi tárgyaként, az a meggyőződése, amelyet eredetileg a *Kategóriák* című műben fogalmazott meg filozófiailag valamelyest reflektáltan, hogy a szubsztancia ontológiai tekintetben elsődleges a többi kategóriához képest. Ez persze korántsem jelenti azt, hogy természetfilozófiai elemzéseinek fókuszában a természeti szubsztanciák állnának (a *Fizika* legnagyobb része például a mozgásról szól, továbbá a végtelenről, a helyről, az ürességről és az időről – ezek egyike sem szubsztancia), de azt kimondhatjuk, hogy valamennyi elemzése azon a fogalmi rendszeren belül mozog, amelyben a szubsztancia a kitüntetett kategória.

A *Metafizika* általunk vizsgált helyein viszont, megint csak nem meglepő módon, Arisztotelész kiindulópontja a szubsztancia kategóriája. Mai terminológiával kifejezve ennek a *Kategóriákban* nyelvi-logikai elemzések révén kidolgozott, de már ott is (egyelőre tematizálatlanul maradó) ontológiai előfeltevésekkel terhelt fogalomnak igyekszik feltárni, végiggondolni az ontológiai vonatkozásait. Szubsztanciaelméleti vizsgálódásai pedig a természeti szubsztanciák elemzéséből indulnak ki, bár időnként valamilyen szinonimával nevezi meg őket. A prioritás háttérben itt inkább módszertani megfontolások állnak: a természeti szubsztanciák „számunkra ismertebbek”, következésképpen kevésbé vitatottak, ezért célszerű velük kezdeni (Z.3 1029a33 skk. és, kevésbé kifejtett módon, H.1 1042a22–25). Itt azonban szintén árnyalnunk kell a képet: még akkor is, amikor az érzékelhető szubsztanciákat tárgyalja Arisztotelész, érdeklődése túlmutat rajtuk. Az általunk Lambda könyvként ismert értekezés (vagy értekezéstörredék) a hatodik fejezetétől kezdve egyértelműen továbblép a természeti szubsztanciák tárgyalásától az örök és mozdulatlan szubsztanciák vizsgálatához, de mint láttuk, a Zéta könyvben is számos olyan passzus olvasható, amely ebbe az irányba mutat tovább. Ez persze érthető, legalábbis ha elfogadjuk, hogy a két könyv nem véletlenül, *pusztán* egy késői redaktor önkényének köszönhetően tartozik ugyanahhoz a – *Fizikáétól* elkülönülő – iratgyűjteményhez, amelyet mi *Metafizika* néven ismerünk. A Lambda könyv fent idézett helyén csak bizonytalanul fogalmazza meg Arisztotelész, hogy a harmadik szubsztanciátípus

egy a természetfilozófiától eltérő tudomány tárgya. Az Epsilon könyv tudományrendszertanában viszont, mint jól ismert, már nevet is kap ez a tudásterület, méghozzá mindjárt kettőt is: teológia, illetve első filozófia (1026a10–32).

Egyedül *A lélek* című mű tűnik úgy, hogy megsérti a fenti mintát. Az első könyv elején (A.1 403a27–28) Arisztotelész kijelenti, hogy a lélek vizsgálata a természettudomány/természetfilozófia része.¹⁹ Az általunk vizsgát, a második könyv elejéről származó szövegrész azonban, amelyben – a korábbi gondolkodók nézeteit bemutató endoxa-fejezetek után – a saját elemzéseit kezdi meg, mégis inkább a *Kategóriák* és a *Metafizika* oldalára sorolható, ugyanis Arisztotelész itt a lélek mibenlétének meghatározásánál a szubsztancia, nem pedig a természeti létező fogalmából indul ki. Mi lehet az oka ennek a deviációnak? Egyfelől, mint Shields (i. m. 100) hangsúlyozza, érdemes felfigyelnünk arra, hogy Arisztotelész az imént hivatkozott helyen úgy fogalmaz, hogy „a lélek – vagy minden, vagy az ilyenfajta lélek – tanulmányozása a természettudós feladata” (kiemelés tőlem). Vagyis fenntartja a lehetőséget, hogy van olyan lélek vagy lélekrész, amely nem része a természetnek, ezért nem tárgya a természet tudományának (lásd még *Met* E.1 1026a4–6 és *PA* 641b9–10). Itt természetesen a rögtön eszünkbe juthatnak Arisztotelész hírhedten rövid, kriptikus lélekelméleti kitérői. Egyrészt *A lélek* harmadik könyvében (5. fejezet, 430a10–25) az „aktív észről”, amely „különíthető, hatások által nem érintett és keveretlen, minthogy lényegénél fogva működés”, továbbá „halhatatlan és örök.”²⁰ Másrészt a *Metafizika* Lambda könyvében (7. fejezet, 1072b14–30) az ekkor még egyes számban említett mozdulatlan mozgatóról, amelyről eléggé váratlanul megtudjuk, hogy nemcsak örök, anyagtalan és tényleges működés, de ráadásul gondolkodik, tehát értelemmel és étellel is bír. Akár azt gondoljuk, hogy *A lélek*ben tárgyalt aktív észen Arisztotelész ezt a *Metafizika*-beli isteni intellektust értette, akár úgy véljük, hogy az emberi lélek legmagasabb rendű összetevőjére gondolt (Shieldsnél [i. m., 312 skk.] ez az „isteni” kontra „emberi interpretáció” dilemmája), van a rendszerben példa olyan lélek(rész)re, amely transzcendálja a természeti létezők világát.²¹ De nem csak a saját álláspontját számít. Láttuk, hogy Arisztotelész számára az is szempont egy kutatás kiindulópontjának meghatározásakor, hogy milyen mértékben uralkodik konszenzus az adott kérdésben. Márpedig a lélek esetében korántsem mondhatjuk el, hogy egyetértés uralkodik természeti létező mivoltáról. Platón, bizonyos tekintetben Szpeuszipposz és különösen Xenokratész metafizikai rendszereiben a lélek a természeti

¹⁹ Mintha már azzal is jelezné Arisztotelész a természetfilozófiai jelleget, hogy ugyanitt (402a4) „a lélekre irányuló kutatásként”, vagy (a magyar fordítás szerint) „a lélekről szóló számadásként” [*tén peri tés psykhés historian*] határozza meg a mű tárgyát, utalva a *peri physeós historié* preszókratikus természetfilozófusokra visszamenő koncepciójára, amelyet Platón (*Phaidón* 96a) és maga Arisztotelész (*DC* Γ.1 298b2, idézve fent a szövegben) is adaptált. Ennek előtörténetéhez lásd Naddaff 2005, Mansfeld (1997) és Schofield (2006) kritikájával. (Mansfeld recenziója a mű korábbi, francia változatáról szól.)

²⁰ Lásd még *Az állatok keletkezése* című mű rövidke megjegyzését arról, hogy „egyedül az ész lép be kívülről [*thyrathen epeisienai*] <a spermába>, és csak ez isteni” (*GA* B.3 736b27–8.); arról, hogy Arisztotelész úgy érti, az ész a spermába lép be, lásd Reeve 2019, lxxiii.

²¹ *Az égbolt* második könyvének az a felvetése (292a18–22), hogy az égitesteknek lelkük van és „részesednek a cselekvésben és az életben”, még nem járna azzal a következménnyel, hogy a lélek kutatása ne tartozna teljes mértékben a természettudomány vagy -filozófia körébe, hiszen az égitestek ugyan örök szubsztanciák, de természeti szubsztanciák. Ezzel szemben a szövegben közvetlenül utána, ismét csak váratlanul bevezetett entitás, a „legjobb állapotban levő dolog” [*to arista ekhon*], amely meglehetősen emlékeztet a Lambda-könyv mozdulatlan mozgatójára, (éppen ezért) talán természet-transzcendensnek tekinthető.

világ és az ésszel felfogható világ közötti köztes létező, amely mindkettő ontológiai jellemzőiben osztozik.²² Végül, még egy oka lehet annak, hogy Arisztotelész a szubsztancia és nem a természet fogalmából indul ki a lélek meghatározásának keresésekor, ez pedig a hétköznapi értelemben vett élőlények, a növények, az állatok és az ember lelkének az elemzésére is érvényes. Az általunk vizsgált hat listának, amelyek, mint megállapítottuk, a természeti szubsztancia típusait sorolják fel, egyikén sem találjuk a lelket: helyette az állatok és a növények szerepelnek rajtuk. Arisztotelész csak azért mondhatja ki a második könyv elején (412a19–20), hogy a lélek szubsztancia, mert – ahogyan azt már a Zéta könyv kapcsán láttuk – a szubsztancia terminust több különböző értelemben használja. Ezért aztán először éppen azt kell tisztáznia, hogy milyen értelemben tekinthető szubsztanciának a lélek. Ezt vizsgálja a második könyv első fejezete, amelyet e tekintetben párhuzamba állíthatunk a *Metafizikának* a szubsztancia mivoltának meghatározására vállalkozó Zéta könyvével.

Mivel tehát akár a természeti létező, akár a szubsztancia fogalmából indul ki Arisztotelész, mindkét irányból a természeti szubsztanciához érkezik el, érthető a nagyfokú egyezés az általa különböző helyeken, más-más kontextusban adott felsorolások között, amelyeket az 1. táblázat rögzít: bár a legtöbb esetben nem nevezi nevén, de mindegyik helyen a természeti szubsztancia altípusait listázza. Pontosabban, és ennek nagy jelentősége lesz később számunkra, olyan típusokat, amelyeket szerinte a közfelfogás a természeti szubsztancia altípusaiként azonosít. Ő maga ugyanis, elsősorban a *Metafizika* Zéta könyvében, revíziós szándékkal közelít ehhez a listához.

Egy lényeg három arca: testi, természeti és érzékelhető szubsztancia

Ha megnézzük a vizsgált szöveghelyeket, azt látjuk, hogy Arisztotelész három különböző elnevezést használ ugyanazoknak a dolgoknak a megnevezésére: „testek”, „természeti szubsztanciák/dolgok” és „érzékelhető dolgok”. Az első szó esetében ugyan ez kevésbé egyértelmű, de mint láttuk, időnként beleérti a testek kategóriájába azokat a dolgokat is (elsősorban az élőlényeket), amelyeknek a testi mivolton kívül más szubsztanciális összetevőt (lelket) is tulajdonít. Ebben a jelentésében pedig a szó referenciája azonos terjedelmű a másik kettőével. De vajon mi határozza meg a terminusválasztását?

Úgy gondolom, hogy a három megnevezés három különböző tudományos-filozófiai kontextust tükröz. Az „érzékelhető dolgok” kifejezés, mint már utaltam rá, alapvetően olyan helyeken jelenik meg (a Zéta és a Lambda könyvekben),²³ ahol Arisztotelész Plátón és tanítványai elméleteit tárgyalja.

Ez nem csak erre a két szöveghelyre igaz, de számos más helyre is az arisztotelészi korpuszban.²⁴ Még olyan nem endoxikus és nem polemikus szövegeknél is kimutatható az összefüggés, amelyek látszólag nem a platonikus tanítást tematizálják. *Az égbolt* első

²² Lásd erről Dillon 2003, 22–24, 51–55, 121–123, illetve korábban Merlan [1960²] 1975, 13–48.

²³ A Zéta könyvben a 66. oldalon idézett szövegrész folytatásában (1028b16–27), illetve a Lambda könyvben az idézet közepéről kihagyott mondatokban (1069a33–36).

²⁴ A *Metafizika* harmadik (B) könyvében például, a Ross-féle számozás szerinti 8. aporia („Létezik-e az anyagon kívül valami, ami önmagánál fogva ok? stb.”) tárgyalásánál (B.4 999a23–b24), különösen 999b1–6-ban és a K könyv megfelelő passzusában (K.2 1060a7skk) szembevetendő a párhuzam a Lambda könyv szubsztanciátipológiájának frazeológiájával: „érzékelhető,” „örökkévaló,” „mozdulatlan,” „mulandó.” (Az aporiák sorszámozásához lásd Ross 1924, 221–224 és Ferge Gábor áttekintő táblázatát in Arisztotelész 1992a, 602–603.)

könyve 7. fejezetében Arisztotelész „általános megfontolások segítségével” igyekszik bizonyítani, hogy nincs végtelen test. (Az előző két fejezet már ugyenezen állítás mellett érvelt más megközelítésből.) Az egyik érve azt a tézist mondja ki, hogy a végtelen test nem képes hatást sem gyakorolni, sem elszenvedni, az utóbbira sem véges, sem másik végtelen test által. Egy ponton (275b4–11), egy meglehetősen rendezetlen gondolatmenet során Arisztotelész bevezeti az „érzékkelhető test” fogalmát az érvelésbe, és ki mondja, hogy „ha minden érzékkelhető test rendelkezik a hatás gyakorlására vagy elszenvedésére való képességgel, vagy mindkettővel, akkor lehetetlen, hogy egy végtelen test érzékkelhető legyen.” Ezután kölcsönösen megfelelteti egymásnak az „érzékkelhető” és a „helyet foglal el” predikátumok terjedelmét, és ahhoz az általános tételhez jut el, hogy nemcsak végtelen, de „egyáltalán semmilyen test nincs az égbolton túl.” Eddig még kikövetkeztethető, hogyan illeszkedik mindez a fő gondolatmenetébe. A végtelen test – ha létezik ilyesmi – nyilván túl kell, hogy nyúljon az égbolt zárt gömbjén. Ez azonban csak akkor lehetséges, ha egyáltalán létezik „az égbolton kívüli hely”. Ha ott kívül lenne valami (például a végtelen test), annak érzékkelhetőnek kell lennie, de nem érzékelnünk ilyet, tehát nincsen. Az ezt követő pár sorban azonban, úgy tűnik, Arisztotelész gondolatmenete némiképp eltérül. Most nem az áll a figyelmé fókuszában, hogy a végtelen test létezését cáfolja, inkább azt igyekszik cáfolni, hogy létezik bármi is az égbolton kívül: „Ha ugyanis elgondolható [*noéton*], helyet fog elfoglalni, hiszen a »kívül« és a »belül« helyet jelöl. Akkor pedig érzékkelhető lesz.” Kommentárjában Reeve (2020, 127, n112) megjegyzi, hogy itt „Aristotle imagines an objector (perhaps a Platonist) claiming that the body outside the heaven is intelligible, not perceptible.” Valójában azonban ennél erősebb állítást is megfogalmazhatunk. Az érvet ugyanis nehéz *nem* Xenokratész-kritikaként olvasni. Sextus Empiricustól tudjuk, hogy Xenokratész szerint „három valóság van: érzékkelhető, ésszel felfogható [*noétén*], illetve összetett, vélekedéssel megragadható. Ezek közül [...] ésszel felfoghatók az égbolton kívüli valóságok mind” (83. töredék, Isnardi Parente = Sext. Emp. *Adv. log.* I. 147–149). Xenokratész nyilvánvalóan Platón „égbolt fölötti táj”-mítoszát (*Phaidrosz* 247c) dolgozta ki fogalmilag metafizikává. Arisztotelész viszont a *Fizika* egy szintén a végtelent tárgyaló helyén (Γ.3 202b8–9) határozottan kijelenti, hogy „Platón szerint [...] kívül <az égbolton> nincs test, az ideák sincsenek ott, mivel semmilyen helyen sincsenek.” Az előzőek fényében vélhetően ezt is burkolt Xenokratész-kritikaként kell olvasnunk: Platón megfontolt álláspontja nem az volt, amit Xenokratész neki tulajdonít. Számunkra azonban az az érdekes mindebből, hogy Arisztotelész az „érzékkelhető dolgok” leírást alapvetően *platonizáló-metafizikai* kontextusban használja a természeti szubsztanciákra.

Ami a másik két elnevezést illeti, korábban (74. o.) úgy próbáltam elkülöníteni őket, hogy *empirikus* összefüggésben a „testek” megnevezést használja Arisztotelész, fogalmibb, *természetfilozófiai* kontextusban pedig a „természeti szubsztancia” kifejezést. De talán érdemes még egy szempontot figyelembe venni. A *Fizika* második, illetve *Az égbolt* első és harmadik könyve bevezető fejtegetései között ugyanis van egy sajátos hasonlóság. Először is, az utóbbi kettőben egyaránt megfogalmazza Arisztotelész ugyanazt a tételt:

Az égbolt A.1: „A természet tudománya láthatólag szinte legfőképp testekkel és nagyságokkal [...] foglalkozik [*peri te sómata kai megethé [...] eisín*]...”

Az égbolt Γ.1: „Ennélfogva világos, hogy a természettel kapcsolatos vizsgálódás legnagyobb része a testekről szól... [*peri sómatón einai*]”

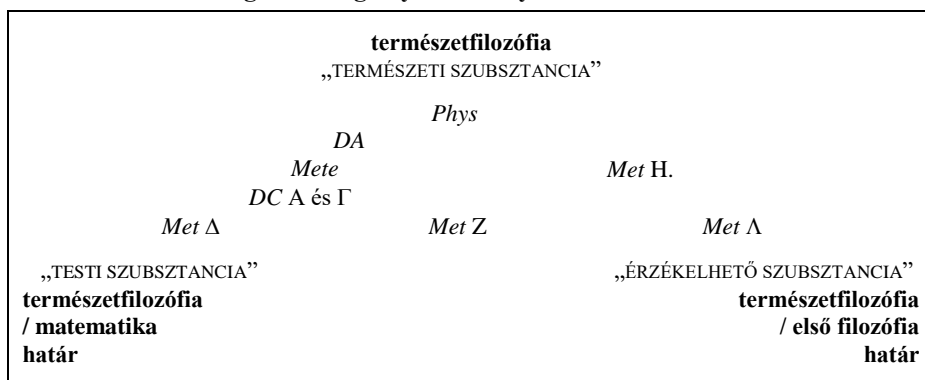
Mindkét megfogalmazásnál egyértelmű, hogy a „természet” fogalmával kijelölt vizsgálódásról van szó (ez a téma), és az új gondolati elem (réma) a test fogalma. A *Fizika B* könyv első fejezetében szintén a „természet” a központi téma, a „test” szó pedig egyáltalán meg sem jelenik. A második fejezet viszont a matematikus és a természettudós illetékességi köre közötti viszonyt igyekszik tisztázni, abból a problémából kiindulva, hogy a „természeti testeknek” matematikailag vizsgálható összetevőik vagy jellemzőik vannak, legelsősorban: határaik. Arisztotelész absztrakció-, illetve aspektuselméleti megoldást ad a határviszályra: a matematikus a természeti test határait és járulékait nem természeti test határaiként vagy járulékaiként vizsgálja, mint a természettudós, hanem különálló tárgyakként *tekinti őket*. Bizonyos, hagyományosan a matematikához sorolt tudományokat, az optikát, az összhangzattant és a csillagászatot („a matematikának a természet tudományához legközelebb álló ágait” – 194a7–8) pedig egyfajta határtudomány státuszba helyezi, amikor kijelenti, hogy „valamiképpen fordítva járnak el, mint a mértan. A mértan ugyanis a természeti vonalat vizsgálja, de nem mint természeti [létezőt], az optika ellenben a matematikai vonalat, de nem mint matematikumot, hanem mint természeti [létezőt]” (194a9–12).

Ennek a gondolatmenetnek az eredeti kontextusa Arisztotelésznél megint csak a platonikusokkal folytatott vitája. A *Metafizika M* és *N* könyvében – többek között Platón és tanítványai álláspontját bírálva – Arisztotelész megfosztja a matematikai tárgyakat a szubsztancia-státuszról (és különösen a természeti szubsztanciáknál eredendőbb valóság és a természeti dolgok alapelve státuszától). Ugyanakkor megtartja a matematikát a szemlélődő tudományok között harmadikként (*Met E.1* 1026a7–8 és 18–19 és *K.7* 1064b1–3). Ekkor pedig tisztázni kell a viszonyát a természet tanulmányozásához, méghozzá elsősorban a két tudományterület tárgyai közötti viszony tisztázása révén. Ezt teszi meg a *Fizika* imént tárgyalt fejezetében. A kérdésre, kevésbé nyilvánvaló módon, de visszatér *Az égbolt* első könyvében is, ahol, mint láttuk, a természet tudományának kitéüntetett tárgyaként „a testeket és nagyságokat” jelöli meg. Az általunk korábban vizsgált szövegrész követően aztán olyan gondolatmenetbe kezd, amely ismét szorosan érintkezik a matematikával (268a6skk): a folytonosság, oszthatóság és a dimenzionalitás tekintetében vizsgálja a testeket és más nagyságokat. Arra a végkövetkeztetésre jut, hogy a testet nem lehet alacsonyabb dimenziószámú alkotóelemekből felépíteni, és egyedül a test lehet teljes a nagyságok közül. Mindez ismét csak válasznak tűnik a platonikusok törekvésére (a *Timaios* programjára), hogy a természeti világot matematikai, geometriai alapokról építsék fel (l. Falcon 2005, 31–54). Kissé különös módon azonban, az arisztotelészi válasz sikeréhez egy fogalmi-terminológiai megkülönböztetés még hiányzik *Az égbolt* első könyvéből: a geometriai test [*stereon*] és a fizikai test [*sóma*] közötti distinkció, amely a *Fizika B.2* fejezetében „még” jelen van („a természeti testeknek is [van] térbeli alakjuk”; 193b23–24). A megkülönböztetés felbukkan továbbá a *Metafizika Zéta* könyvének második fejezetében is (1028b16), egy név nélküli, de vélhetően a platóni iskola és nem a püthagoreusok nézetét felvázoló mondatban (l. Frede – Patzig 1988b, 29–31): „Némelyek úgy vélik, hogy a testek határai: a felület, a vonal, a pont, az egység inkább szubsztanciák, mint a geometriai és a fizikai test.” A természeti test igazán lényegi megkülönböztető jegye azonban *Az égbolt* első könyvében is megjelenik, a második fejezet elején (268b14–15): „önmagától fogva végez helyváltoztató mozgást”.

Mindezek fényében talán helyesebb úgy fogalmazni, hogy míg az „érzékelhető dolgok” vagy „érzékelhető szubsztanciák” elnevezések használata olyan kontextusra utal szövegeinkben, amelyben Arisztotelész a platóni metafizikával általánosabb formában viaskodik (amely középső dialógusok klasszikus ideaelméletét is magában foglalja),

addig a „testek” elnevezés használata – ha nem is mindig, de jó néhány jellegzetes esetben – inkább a platonikus elmélet későbbi, „püthagoreizáló” fejleményeivel (a késői Platon, Szpeuszipposz és főként Xenokratész tanáival) való kritikai számvetést tükrözi. Arisztotelész mindkét vitát azokban a szövegekben folytatja, amelyek később a *Metafizika* nevet viselő gyűjteménybe kerültek (elsősorban az A, Z, M és N könyvekben), de a másodiknak a hatása jelen van a természetfilozófiai munkáiban is, e tudományterület alapelveinek tisztázása során. Arisztotelész saját rendszere felől nézve pedig elmondhatjuk, hogy a három kontextus közül az egyik az első és a második filozófia (avagy a teológia és a természetfilozófia) érintkezési felületét jelenti, a másik pedig a természetfilozófia és a matematika közötti határt. A harmadik, amely a természet fogalmához kötődik, a természetfilozófia saját belső kontextusa. A 3. táblázat az általunk vizsgált szöveghelyeket rendezi el a három kontextushoz való, elsősorban a szóhasználatban megmutató viszonyok alapján.

3. táblázat. A vizsgált szöveghelyek viszonya a három elméleti kontextushoz

Forrás: saját szerkesztés (*DA: De Anima = A lélek; DC: De Caelo = Az égbolt; Met: Metafizika; Mete: Meteorológia; Phys: Fizika*)

(folytatás a következő számban)

Irodalom

- Arisztotelész 1992a. *Metaphysica*. Görögül és magyarul. Ford.: Ferge Gábor. Budapest: Logos Kiadó.
- Arisztotelész 1992b. *Metafizika VII (Z) könyv*. Ford.: Steiger Kornél. *Gond* 1(1), 125–157.
- Arisztotelész 2005. *Metafizika Λ*. Ford.: Lautner Péter. In Bugár M. István (szerk.): *Kozmikus teológia. Források a görög filozófiai istentan történetéhez a kezdetektől az első keresztény apologétáig*. Kairosz Kiadó, 187–225.
- Arisztotelész 2006. *A lélek*. Ford.: Steiger Kornél, átdolg. Brunner Ákos és Bodnár István. In uő: *Lélekképző írások*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 9–155.
- Arisztotelész 2009. *Az égbolt*. Ford. Lautner Péter. In Arisztotelész: *Az égbolt – Pseudo-Arisztotelész: A világrend*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 5–146.
- Arisztotelész 2010. *A természet*. Ford.: Bognár László. Budapest: L’Harmattan.
- Bonitz, Hermann 1842. *Observationes in Aristotelis libros Metaphysicos*. Berlin.
- Bonitz, Hermann 1849. *Aristotelis Metaphysica. Pars posterior. Commentarius*. Bonn: Marcus.
- Burnyeat, Miles 2001. *A Map of Metaphysics Zeta*. Pittsburgh: Mathesis Publications.

- Dillon, John 2003. *The Heirs of Plato. A Study of the Old Academy (347–274 BC)*. Oxford: Clarendon. DOI [10.1093/0198237669.001.0001](https://doi.org/10.1093/0198237669.001.0001)
- Falcon, Andrea 2005. *Aristotle and the Science of Nature. Unity without Uniformity*. Cambridge: Cambridge University Press. DOI [10.1017/CBO9780511482519](https://doi.org/10.1017/CBO9780511482519)
- Falcon, Andrea 2020. The Lost *On Philosophy* and Aristotle's Natural Philosophy. In António Pedro Mesquita, Simon Noriega-Olmos, Christopher Shields (szerk.): *Revisiting Aristotle's Fragments. New Essays on the Fragments of Aristotle's Lost Works*. Berlin/Boston: De Gruyter, 94–108. DOI [10.1515/9783110679847-006](https://doi.org/10.1515/9783110679847-006)
- Fazzo, Silvia 2012. *Il libro Lambda della Metafisica di Aristotele*. Bibliopolis.
- Fazzo, Silvia 2013. Heavenly Matter in Aristotle, *Metaphysics Lambda 2. Phronesis* 58, 160–175. DOI [10.1163/15685284-12341246](https://doi.org/10.1163/15685284-12341246)
- Frede, Michael és Günther Patzig 1988a. „Einleitung.” In *Aristoteles ,Metaphysik Z'. Text, Übersetzung und Kommentar*. 1. kötet. München: C. H. Beck, 7–57.
- Frede, Michael és Günther Patzig 1988b. „Kommentar.” In *Aristoteles ,Metaphysik Z'. Text, Übersetzung und Kommentar*. 2. kötet. München: C. H. Beck, 7–323.
- Gutas, Dimitri 2010. „Introduction to the text.” In uő (szerk.): *Theophrastus On First Principles (known as his Metaphysics)*. Leiden, Boston: Brill, 1–101.
- Ibn Rushd 1986. *Metaphysics. a Translation with Introduction of Ibn Rushd's Commentary on Aristotle's Metaphysics, Book Lām*. Ford. Charles Genequand. Leiden: Brill. DOI [10.1163/9789004451087](https://doi.org/10.1163/9789004451087)
- Jaeger, Werner 1923. *Aristoteles. Grundlegung einer Geschichte seiner Entwicklung*. Berlin: Weidmannsche Buchhandlung.
- Mansfeld, Jaap 1997. Review of G. Naddaf, L'Origine et l'évolution du concept grec de phusis. *Mnemosyne*, 50:6, 754–758. DOI [10.1163/1568-525X_050_06-11](https://doi.org/10.1163/1568-525X_050_06-11)
- Merlan, Philip [1960²] 1975. *From Platonism to Neoplatonism*. Hága: Martinus Nijhoff. DOI [10.1007/978-94-010-1592-9](https://doi.org/10.1007/978-94-010-1592-9)
- Molnár Gábor (megjelenés alatt): A szubsztancia három fajtája a *Metafizika* Lambda könyvében. *Acta Scientiarum Socialium*.
- Naddaff, Gerard 2005. *The Greek Concept of Nature*. Albany: State University of New York Press.
- Reeve, C. D. C. 2019. „Introduction.” In uő (szerk.): *Aristotle: Generation of Animals & History of Animals I, Parts of Animals I*. Indianapolis/Cambridge: Hackett Publishing Company, xxi–ci.
- Reeve, C. D. C. 2020. „Notes.” In uő (szerk.): *Aristotle: De Caelo*. Indianapolis/Cambridge: Hackett Publishing Company, 92–242.
- Ross, David 1924. „Commentary” In uő (szerk.): *Aristotle's Metaphysics. A Revised Text with Introduction and Commentary*. 1. kötet. Oxford: Clarendon Press, 114–366.
- Ross, David 1936. „Introduction”, „Analysis” és „Commentary”. In uő (szerk.): *Aristotle's Physics. A Revised Text with Introduction and Commentary*. Oxford: Clarendon Press, 1–118, 337–455, illetve 456–731.
- Schofield, Malcolm 2006. Review of G. Naddaf, The Greek Concept of Nature. *Classical Review*, 56:1, 14–16. DOI [10.1017/S0009840X05000089](https://doi.org/10.1017/S0009840X05000089)
- Shields, Christopher 2016. „Commentary.” In: Aristotle *De Anima*. Translated with an Introduction and Commentary by Christopher Shields. Oxford: Clarendon, 79–379.
- Wedin, Michael V. 2000. *Aristotle's Theory of Substance*. Oxford: Oxford University Press.
- Xenokratész 2005. [Törédékei] Ford.: Bugár M. István. In Bugár M. István (szerk.) *Kozmikus teológia. Források a görög filozófiai istentan történetéhez a kezdetektől az első keresztény apologétáig*. Kairosz Kiadó, 147–156.